

Вічне слово

Олесь Гончар

З-поміж безлічі книг, з якими має справу історія світової літератури, поодинокі виділяються ті, що ввібрали в себе науку віків і мають для народу значення заповітне.

До таких належать "Кобзар", книга, яку народ український поставив на першому місці серед успадкованих з минулого національних духовних скарбів.

Дивовижна доля цієї книги. Поезії, що входять до неї, складались на тернистих дорогах поетового життя, писались то в мандрах, то в казематах, мережились при світлі білих ночей Півночі і в пісках пустель закаспійських, під самотнім сонцем вигнання. Хоча більшість поезій написані поза межами рідного краю, наскрізно струменить у них світлий образ Дніпра і мріє синя далеч українських степів. На випадкових аркушиках паперу та в захлавлених книжечках поетова рука прихвилью, покладками записувала рядки, що стануть дорогими для цілого народу, донесуть до нього крізь усі перепони віщі і вічні слова.

Книга формувалася поступово, рік за роком, формувало її саме поетове життя, і все найістотніше із цього життя, з великого життя українського кріпака Тараса Шевченка — від його юності й до останнього подиху — ввібрав у себе цей класичний розмір томик, збірник поезій, що його в хвилину творчого осяяння було найменовано "Кобзарем". Відтоді, впродовж багатьох десятиріч книга ця буде настільною книгою кожного українця.

У "Кобзарі" поет висловив насамперед самого себе, свою особистість, від першого й до останнього рядка книга виповнена індивідуальним поетовим почуттям. Тут його, Шевченків, темперамент, його щира й беззахисна у своїй відкритості душа. Тут думки — ним вистраждані, кривди — ним пережиті, тут картини саме його, Тарасового, дитинства. І мова його, і тільки йому властивий тембр голосу. Тут не позичені знання, а його власний, у розвитку відтворений розум мислителя, могутній інтелект, що спрагло дошукується істини, простежує життя у всеоб'ємності — в конкретній долі сестри-кріпачки і в історичній долі цілих народів. Усе своє, особисто шевченківське, індивідуально забарвлене. Однак, мистецтво тому й мистецтво, що воно здатне творити чудо: особистий, внутрішній світ Тараса Шевченка, переллятий в литво мистецьких синтезів, постав у ліриці й поемах "Кобзаря" в таких художньо-образних виявах, у такій правдивості й глибині індивідуальних переживань, що в них і сам народ упізнав свою душу, прочитав свою історію, прозирнув у своє майбутнє.

Найгостріші соціальні драми і найтонші нюанси інтимного, гнівний біль безправства, неволі, хвилини розпачу, що їх теж знав поет, смутки-жалі знівченого життя, голос потоптаної і пробудженої людської гідності, сила непокори, що не раз переходить у скрик прокляття, у грізні вибури прометеївського титанізму — все клекоче, все скипілося в художню цільність книги-сповіді, від початку й до кінця перейнятої вогнем, може, найсильнішого поетового почуття:

*Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого бога,
За неї душу погублю!*

Саме з цієї любові виросла правдива, високого нагріву поезія "Кобзаря", саме це, ніякими стужами не остуджене синівське почуття й живило той дух протесту, бунтарства, антикріпаччини, яким наснажена Шевченкова книга. З її тираноборської суворості, у спалахах грозових її розрядів в усій величі постав образ поета-борця, поета-революціонера.

Подвиг Шевченка, всю вибухову силу його поезії можемо збагнути лише уявивши, серед якої мертвотної тиші вона пролунала, проти якого "чудища стозевого" підняла свій меч. То була епоха, що вішала декабристів, вбивала на дуелях найкращих своїх поетів, гнала в кайданах у рудні Сибіру найшляхетніших своїх синів, послідовно розтерзуючи їх. То була задуха, від якої люди німіли, атмосфера, де панував страх, ненависть, підозри, доноси, загальна заціпеність, де офіційна лжа ставала звичкою і не вважалась безчестям, а слово правдиве, слово вільне обливалося кров'ю.

Оспівати свободу в умовах кріпосницької держави, серед олив'яних буднів жандармської дійсності — це значило висловити (а для багатьох навіть і відкрито) провідну, найважливішу істину життя, виповісти людям у формі поезії те, що для них було за тих умов найсуттєвішим.

Нездоланність людського духу виявляється і в тому, що безстрашних співців свободи народжують найпохмуріші часи. Що темніша ніч, то яскравіші в ній маяки. Поряд з волелюбними творами Пушкіна, Лермонтова, Міцкевича, в живому перегуку з ними поезія Шевченкова з'явилась на гребені віку як бунтівний голос найбільш покривджених соціальних низів, голос тих, що вже почували потребу "громадою обух сталить", з його поезій гнобителям дочувся видзвін неминучої соціальної розплати.

Буйна волелюбність — чи не найприкметніша риса "Кобзаря". Верхи Шевченкової поезії — це спів свободі, уславлення свободи, цієї першої й неодмінної передумови людського поступу, добробуту й щастя. Слово "свобода" поет супроводить найдорожчими епітетами, домінуючий настрій багатьох його поезій — це смуток за втраченою свободою і порив до неї, до "волі святої":

Встане правда! Встане воля!

І тобі одному

Помоляться всі язики

Вовіки і віки...

Улюблений герой Шевченкових поезій — витязь народний, повстанець-гайдамака, козак-запорожець, що виступає оборонником рідного краю, носієм народної правди й честі. Вістря знаменитої Шевченкової сатири, зброї, що ставала в його руках такою несхибною, спрямоване передовсім проти різних утискувачів, прийшлих і доморощених, проти царів та їхніх сатрапів-посіпак, проти поміщика, чия кріпосницька сваволя не знає меж, проти душителя й запроданця, що "за лакомства нещаснії" ладен

відректися від найсвятішого. У вірші "Бодай кати їх постинали" поет у формі гіркого афоризму ще раз викарбує свою заповітну думку: "Де нема святої волі, не буде там добра ніколи..."

"Кобзар" належить до найволелюбніших книг усіх часів, він наскрізь напоєний прагненням волі, передчуттям її неминучості, поезії "Кобзаря" пронизані вірою в незнищенність людини, вірою в те, що людина ніколи не змириться з безправством, рабство ніколи не стане для неї за норму існування.

Поняття свободи найчастіше постає в Шевченка не у вигляді туманно-абстрактної мрії, а відтворюється як категорія соціально-конкретна, наснажена революційним змістом, закликом до дії, до солідарності народів. Якби Шевченко нічого більше не написав, крім своєї геніальної поеми "Кавказ", він і тоді зажив би довічної шани потомків. З першого рядка вражає енергія вірша, образна згущеність: "За горами гори, хмарою повиті, засіяні горем, кровію політі"... Епічна розлогість зачину плавко й природно переходить у високу патетику уславлення Прометея, потім, ніби заглядавши ворога, поетове слово враз перейде на інший тон, вдарить зливою докорів, викриттів, пекучих сарказмів:

*До нас в науку! Ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!
Ми християни; храми, школи,
Усе добро, сам бог у нас!
Нам тільки сакля очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана; чом ми вам
Чурек же ваш та вам не кинем,
Як тій собаці! чом ви нам
Платить за сонце не повинні!..*

Якщо ми хочемо знати, що таке реалізм у поезії, то оце він, поетичний реалізм, в одежі буденного, по-народному дошкульного слова. Якщо хочемо бачити, як сильна думка диктує відповідну їй художню форму, видозмінює малюнок вірша, викликає мистецьки найдоцільніші ритми, інтонації, то це теж побачимо тут. Чурек і сакля вперше входять до лексикону української мови, вона збагачується також церковнослов'янізмами, що аж ніяк не архаїчно звучать у контексті поеми ("на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує!"), звичайнісінькі, здавалось би, щоденного вжитку слова набирають раптом алмазної твердості, урочисто-закличного звучання:

*І вам слава, сині гори,
Кригою окуті,
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.
Борітеся — поборете...*

Нестримна революційна пристрасть "Кобзаря", весняне повноводдя для розкутих почуттів не могло вміститись у вузько національних берегах. І в "Кавказі", і в художніх

образах поеми "Сон", написаної з неперевершеним сатиричним блиском, дотепністю й вільним летом фантазії, в мужніх рядках "Юродивого", "Неофітів", "Єретика", в таких віршах, як "І Архімед, і Галілей", "Царям, всесвітнім шинкарям" та інших вогненних поезіях-молитвах, поезіях-стогонах, пророцтвах клекотіло море народного болю, виразно чулися підземні поштовхи могутніх сил, придавлених пресом самодержав'я.

Народністю, нищівною викривальною силою вірші українського поета були, як відомо, особливо близькі його бойовим побратимам — російським революційним демократам, передовим синам усіх гнوبлених народів тодішньої царської імперії. Не випадково ж на поезіях "Кобзаря" так само, як на творах Чернишевського, Добролюбова, Герцена виховувались цілі покоління революціонерів, гартувалася воля тих, що згодом штурмуватимуть цитадель реакції, до самих основ струснуть мури ненависної тюрми народів.

Шевченкові належить виняткова роль у згуртуванні передових сил української нації, у розвитку й формуванні свідомості українського народу. "Кобзар" охоче співає минувшину, але спрямований він у майбутнє. З творчістю Шевченка пов'язане становлення нашої літературної мови; з виходом "Кобзаря" відкривається нова епоха в розвитку українського красного письменства, яке віднині незрівнянно розширювало свої тематичні й філософські обрії: Шевченко воїстину виводив рідну літературу на простори вселюдські.

Сучасники поета при характеристиці "Кобзаря" захоплено відзначали саме його народність, що сприймалася, як відкриття, як нове слово в мистецтві. І річ не тільки в тому, що перші юнацькі поезії Шевченка були написані, як тоді мовилось, "простонародним стилем" і відзначалися пісенною легкістю (недарма ж деякі з них пізніше стануть співатись, будуть покладені на музику); ще важливішим було те, що поет послідовно кожне явище життя розглядає мовби очима народу, з позицій народу, кожен подій минушини чи сьогодення поет вимірює мірою народної моралі, чистотою й цнотливістю душі трудової людини.

Муза Шевченкова в кріпацькій одежі; волаючи до людського сумління, до почуття справедливості, вона вперше введе в літературу натовпи отих безмірно покривджених людей, що населяють "Кобзар", всіх отих вдів, сиріт, таврованих варнаків, покриток, отих занападених кріпацьких мадонн, що їх поет малює прекрасними навіть у їхньому горі, малює мовби пензлем великих майстрів Відродження.

Давно розвіяно легенду про Шевченкову малоосвіченість. З його поезій пори мистецької зрілості, з його щоденника, де знаходимо розсипи ясновидних прозрінь, таких глибоких роздумів, постає людина всебічної культури, широких знань, художник, який мислить незалежно й оригінально, має свої усталені погляди на життя, на історію, на явища вітчизняного й світового мистецтва. Все це так чи інакше позначилось на поезії "Кобзаря".

У своїй творчості Шевченко ніколи не захоплювався зовнішніми ефектами, не цим вражає нас поетика "Кобзаря". Нове слово в мистецтві, його свіжість, стилістична новизна починається з оригінального бачення світу, з інтенсивності світосприймання.

Те, що ми називаємо новаторством, корениться у самій силі художнього мислення. Шевченко природний, як правда. Муза поетова скромна, некриклива, однак вона свідомо свого всежиттєвого покликання.

...Возвеличу

Малих отих рабів німих!

Я на сторожі коло їх

Поставлю слово.

Розглядаючи поетику "Кобзаря", дослідники неодмінно підкреслюють її простоту, ясність, органічний зв'язок з народною пісенною творчістю. І це безсумнівно: народна пісня була матір'ю Шевченкової поезії. До з'яви Шевченка український народ мав уже багатовікову культурну традицію, усну й писемну творчість, скарби літописів, багатющий фольклор з величезним епосом козацьких дум та незрівнянною красою ліричної пісні, мав, нарешті, найбільше надбання своєї національної культури — мову, таку образну, співучу, яскраво-поетичну, мову, що була ніби створена для поетів. Хіба могли не схвилювати юну уяву поета чуті з дитинства від дідуса перекази про чумаків та гайдамаків, хіба могло минути безслідно для його вразливої душі знайомство з літописом Величка чи з філософськими псалмами Григорія Сковороди, що ходили в списках, лунали по корчмах, по ярмарках? Разом з багатоголоссям живого дня все це невичерпно живило Шевченкову творчість, все це входило, не могло не увійти у світ його поезії.

Та хоч поетика "Кобзаря" багато в чому справді виросла з фольклорної стихії, зберігши пісенну вільність, розкованість, грацію, ритміко-інтонаційне розмаїття, однак не важко помітити, що порівняно з фольклором, поезії "Кобзаря", надто ж твори пізнішого періоду, становлять нову мистецьку якість. В них з відвагою генія витворювалась нова художня картина дійсності, багатобарвний світ мистецтва, в якому з дивовижним художнім тактом синтезувались в єдине ціле безпосередні враження життя і символіка народної пісні, буйна уява народної міфології і надбання світової культури, скарби знань, що відкрились художникові-професіоналові.

Людині властиво звикати до всього, в тім числі й до творів мистецтва. "І вражою злою кров'ю волю окропіте" — з дитинства знайомі слова, настільки знайомі, що не завжди й помічаєш художню новизну образу: адже "злою кров'ю" або, скажімо, "грішний рай" чи "красою пренепорочно-молодою" або "учи неложними устами" — такого не знайдеш у фольклорі, так міг сказати лише поет, що витворює свій неповторно-індивідуальний стиль. У молодості Шевченко писатиме "вітре буйний, вітре буйний, ти з морем говориш" в чисто фольклорному дусі, а згодом з-під його ж пера все частіше з'являтимуться ускладнені образи книжно-важкуватих, але не менш натхнених рядків:

Прорци своїм лукавим чадам,

Що пропадуть вони, лихі,

Що їх безчестіє, і зрада,

І криводушіє огнем

Кровавим, пламенним мечем
Нарізані на людських душах...

Шевченка не без підстави називають революціонером художньої форми, вказуючи на те, як сміливо відходив він од літературних канонів, хоча навряд чи він ставив собі на меті свідомо руйнувати усталені художні форми. Словесні експерименти були не для Шевченка. Вроджене чуття прекрасного, чуття гармонії підказували художникові ті шляхи, якими треба було йти, щоб, незважаючи на притиски, нормативи, продираючись крізь хащі літературних умовностей, нести людям своє свіже, вільне, справді розкріпачене слово.

У нього з'являється незнана доти, оригінально шевченківська композиція поем, до невпізнання змінюються відомі раніше літературні жанри, з класичними ямбами та хореями поет поводить зовсім вільно, його поетична метрика, різноманіття віршових розмірів ще й сьогодні приводять у захват дослідників, завдають клопоту перекладачам. Своєю мелодикою, ритмічною віртуозністю поезії Шевченка створюють авторіві славу одного з наймузикальніших поетів світу. У своїй стихійній силі творця він, здається, не хотів знати ніяких законів, крім тих, що диктували йому його власна мистецька інтуїція, сила задуму, вогонь темпераменту. Бурхлива поетична експресія, що переповнює "Кобзар", не мирилася з будь-якими обмеженнями, зносила на своєму шляху всі загати умовностей, і все ж було б оманливим бачити в цьому лише свавільне вирування емоцій, нічим не контрольовану мистецьку стихійність. Поет всюди залишається господарем свого настрою, кожним своїм рядком "Кобзар" вигранює, вивершує мистецький світ основного задуму.

Цільність досягається не одноманіттям засобів та художніх прийомів, а якраз умінням природно, з винятковим артистизмом поєднати речі, здавалось би, віддалені одна від одної, вірогідно зблизити їх в рядах гармонійних асоціацій, зімкнути в єдиний образний лад грубий прозаїзм вислову і піднесеність заклику чи розважний тон філософського роздуму. Через випуклу поетичну деталь автор "Кобзаря" здатен відкрити глибинну суть буденного, в точності, предметності його образів, в їхній художній пластиці вгадується вихованець академії, людина вибагливих естетичних смаків. І разом з тим незаперечна Шевченкова близькість до музики. В милозвучності, в ласкавій співучості Шевченкового слова і навіть у карбованих ритмах його найсуворіших поезій весь час бринить музикальність народної душі, у змінах інтонаційних малюнків, до яких поет раз у раз вдається навіть у межах одного твору, перед нами зримо виступає мовби самий психологічний процес творчості.

На різних регістрах — від громовиць "Кавказу" з його стугонливим зачином до найніжнішого ліричного піаніссімо "Хто се, хто се..." чи "Лілеї" — все підвладне поетові, ніщо не порушує закону гармонії, закону художнього сусідства. Інтонації нібито найнесумісніші, зовсім різні своїм забарвленням, вони у "Кобзарі" часто сусідять, виникають одна з одної, переливаються одна в одну.

*Отак і ви прочитайте,
Щоб не сонним снились*

Всі неправди, щоб розкрились

Високі могили

Перед вашими очима,

Щоб ви розпитали

Мучеників: кого, коли

За що розпинали!

І одразу ж ця суворя інтонація переходить у довірливий заклик, благання:

Обніміте ж, брати мої,

Найменшого брата,—

Нехай мати усміхнеться,

Заплакана мати.

Емоційна наснага Шевченкових образів, широта і вільність його асоціативного мислення, проникливо-творче використання фольклорних мотивів, образів народної символіки, предметно-реалістична міць поезій Шевченка — всі ці риси, ці поетичні гени виявились плідними і для новітньої поезії ХХ сторіччя. Шевченкова поетика виявилась куди складнішою від спрощених уявлень про неї, з часом вона дедалі більше знаходить точок зіткнення з сучасним мистецтвом і його художніми шуканнями.

"Кобзар" не став і, сподіваємось, ніколи не стане книгою архаїчною. Це книга, без якої й сьогодні духовне життя людини було б неповним, книга ця з тих, що їх адресовано кожному поколінню живущих. Сучасна людина, якщо вона носить в душі високі ідеали, неминуче дійде духовного контакту з витвором українського генія.

Людський біль — інтернаціональний, як інтернаціональним є і вічний порив людини до щастя, до свободи, до вільної творчості. "І буде син, і буде мати, і будуть люди на землі..." — поет з такою вірою в душі, поет такої енергії вислову, це — великий поет. Дерево його поезії виростало з національного ґрунту, але віттям своїм воно сягає тепер усіх континентів, бо творчість поетова гуманістична, інтернаціональна, вселюдська за своїм глибинним змістом.

Різні буржуазно-націоналістичні тлумачі силкувалися в минулому, силкуються десь і зараз фальсифікувати Шевченкову творчість, витракувати її на свій зловорожий лад. Марне заняття. Адже добре відомо, як, скажімо, ставився Шевченко до експлуататора-шляхтича і як — до польських революціонерів, ніколи він не ототожнював царизм з російським народом, з великою російською культурою, яка стільки важила для нього в житті. Світоч української поезії, провісник сім'ї вольної, нової, він був і залишиться в очах поколінь переконаним поборником дружби народів.

У країні соціалізму надбання культури, духовні скарги кожного народу дістають гідне шанування. Сьогодні твори Шевченка перекладено на десятки мов братніх народів Радянського Союзу, слово Кобзареве з його оновленої Батьківщини резонує в найвіддаленіші кутки земної кулі.

Геніальний виквіт нашої класичної культури, мистецька гордість української соціалістичної нації, "Кобзар" з року в рік виростає у своїй світовій славі, чому сприяє й зрослий міжнародний престиж Радянської України.

Шевченківський форум у Києві засвідчив, з яким подивом відкривають Шевченкову поезію в близьких і далеких країнах, яке враження справляє енергія "Кобзаря" на кожного, хто потрапляє в його силове поле. Проймаєшся таким почуттям, ніби перед тобою вулкан,— засвідчує один з іноземців,— вулкан, із кратера якого крізь масу розпеченої палаючої лави вилітають величезні нерозтоплені брили каміння, скелі й гори гніву, ненависті, відчаю... "Кобзар" називають явищем феноменальним, творця книги, що стала національною святинєю українського народу, ставлять серед найславетніших поетів людства.

Колись Шевченкові було заборонено писати й малювати, поезію "Кобзаря" пробували штучно замовчувати. Всі заборони й каземати виявились безсилими перед поетовим словом, перед його всепроникаючою правдою. Приклад "Кобзаря" є прикладом нездоланності художника, нездоланності "вічного революціонера", приклад безсмертної природи творчого й нескореного людського духу, який з усіх випробувань неминуче виходить переможцем.

Кожен, хто, відкривши томик "Кобзаря", вживеться в буйний світ його образів, сягне в його розпечені надра, відчує, що книгу цю написала людина, яка воїстину вистраждала свої відкриття, людина, яка по крутизнах життя піднеслась до вершин мудрості, на верхогір'я людського духу. Поетові з його творчих висот відкривались різні часи і народи, в "Кобзарі" мовби акумулювався духовний набуток поколінь, в ньому, крізь людський біль, крізь індивідуальне, раз у раз проступає вселюдське, біблійська далеч історії тут мудро гомонить із сьогоденням. У цьому розумінні "Кобзар" книга невичерпна, книга — на віки. Нові прийдущі покоління знаходитимуть в ній синтез народного і вселюдського досвіду, як ми знаходимо його у книгах древніх, що вік їхній вимірюється тисячоліттями.

Слово вічне, слово невмируще своєю правдою, невідцвітне художньою красою — це і є "Кобзар".

Серпень, 1968